

В. Колісник, доцент НЮА України

Національно-етнічний чинник у правовому регулюванні суспільних відносин у XVII–XIX століттях

Використання національно-етнічного чинника в правовому регулюванні суспільних відносин протягом тривалого часу носило спонтанний, ситуаційний, безсистемний та епізодичний характер.

Чітко виражена антипольська спрямованість простежується в універсалі Б. Хмельницького, який уже після битви під Жовтими Водами та битви під Корсунем пояснює причини війни з поляками перш за все непомірним національним пригнобленням. Зокрема, він указує на природне право людей спілкуватися між собою (прообраз сучасного права на свободу слова) та обмеження цього права з боку поляків: «Хочемо пригадати вам тільки те, що мали ви таку неволю від поляків, що не могли вже зійтися на якомусь місці, на вулиці чи у себе вдома, вдвох чи втрох. Заказано й невільно вам було розмовляти між собою і навіть балакати про свої господарчі потреби, а без цього не можна відбути ні хрестин, ні весілля. Бог-творець дав людині вуста розмовляти, але й те поляки суворими своїми указами заборонили і, попри всьогосвітній звичай та політику, наказали були вам німотствувати. Цей-бо нестерпний тягар і це замикання вуст всемогутня божа милість допомогла нам і благословила відсікти й відімкнути, дякуючи зброї нашій, коли ми знаменито перемогли супостатів наших, поляків, у двох вищезгаданих битвах»¹. Цей універсал істотно вплинув на усвідомлення українцями своєї національної приналежності та власних національних інтересів, сприяв зростанню кількості повстанців та формуванню української нації. Франк Сисин, аналізуючи національно-визвольну війну під

---

¹ Універсал Хмельницького, посланий в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К., 1997. – С. 161–164.

проводом Б. Хмельницького, робить висновок: «Повстання виразно розмежувало поляків і українців, шляхетську Річ Посполиту та козацьку Україну. Поляки все ще мали вплив на українців у тих землях, але це був вплив чужоземців на культуру, яка зовсім відрізнялася в політиці, релігії, соціальній структурі та ідентичності»¹.

У Договорі між Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом Руським стосовно торгівлі на Чорному морі, укладеному в серпні 1648 р., не лише декларуються рівні права українців та турків, але й зроблена спроба створення правового механізму їх забезпечення та вирішення спірних питань. В п.п. 10, 11 Договору було закріплено, що «закон козацьким купцям має бути таким же, як і туркам у всій турецькій державі, а теж негайна справедливність. Цісар Його Милість не дозволить забирати до жодних потреб ні до жодної услуги ані галер, або кораблів козацьких, ані людей, ані товарів, ані зброї. Він їм обіцяє і гарантує, коли захочуть вільний вхід і вихід зі всім»².

Національно-етнічний критерій використовувався в той період і для обмеження прав. В п. 7 Декларації ласки короля Його Милості даної на пункти звернення Війська Запорозького вказувалося, що євреї не можуть бути «державцями, орендарями або мешканцями... в містах українних, де козаки мають полки свої»³.

В актах Земських соборів також застосовувався національно-етнічний чинник. Так, у Соборному Уложенні 1649 р. з посиланням на попередні нормативні акти вказувалося про «розміри прожиткового помістя дружинам та донькам загиблих у боях з калмиками в понизових містах (нижня Волга) та з кримськими і ногайськими людьми в українних містах (на південному та південно-західному кордоні держави)»⁴. У листі царя до Земського Собору 1653 р. особлива увага приділялася викладенню українського питання. Передусім вказувалося на релігійні утиски поляками-католиками православних українців і саме цим

¹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 69.

² Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 12.

³ Там само. — С. 14.

⁴ Див.: Российское законодательство X—XX веков. В 9 т. — Т. 3. Акты Земских соборов. — М., 1985. — С. 349.

обґрунтовувалося право українців на непокору королю. Оскільки польський король, присягаючи, зобов'язувався захищати всіх християн, то утиски православних є порушенням присяги з боку самого короля, що автоматично тягне за собою звільнення від присяги і його підданих¹.

У Преамбулі Конституції Пилипа Орлика 1710 р. йдеться вже про «деспотичне московське правління», про утиски, обмеження і навіть спроби скасувати права і вольності українців, обумовлені попередніми домовленостями². Деякі дослідники вважають, що «Конституція П. Орлика 1710 р. близька за своїм значенням до Конституції Польщі 1791 р. Вона діяла майже такий же час (польська 1791–1795 рр., українська 1710–1714 рр.), будучи символічним втіленням української моделі демократії»³.

У XVIII–XIX ст.ст. нормативно-правові акти широко використовувалися для обмеження сфери застосування української мови. 6 жовтня 1720 р. було видано сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги церковного змісту та про приведення українських стародруків у відповідність до московських книг. Згідно з указом вимагалось «старі церковні книги до друку виправити згідно з великоруськими книгами, щоб ніякої різниці та особливого наріччя в них не було», тобто старі українські церковні книги наказано було позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо)⁴.

29 квітня 1722 р. Петро I видав указ про Малоросійську Колегію, який істотно змінював правовий статус України та обмежував права гетьмана всупереч домовленостям, досягнутим у березні 1654 р. Одночасно було видано ще один указ, згідно з яким усі питання відносин між Московською державою і Україною передавалися від Колегії закордонних справ до Сенату, який відав внутрішніми справами Росії. Отже, саме з

¹ Див.: Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – Т. 3. Акты Земских соборов. – С. 462.

² Див.: Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – С. 210.

³ Див.: Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – К., 1999. – С. 398–399.

⁴ Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. VIII. Договір І.Скоропадського р. 1709 та реформи 1722 р. // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 151.

цього часу Україна перестає вважатися окремим державним організмом і вже розглядається як частина Російської держави. А вже 23 червня 1723 р. Петро I видав указ, в якому категорично відмовив дозволити вибори гетьмана. Пізніше, 11 листопада 1726 р., під час правління Катерини I з огляду на можливість війни з Туреччиною, Вища Таємна Рада ухвалила рішення про те, щоб «для задоволення та приласкання тамтешнього народу, обрати персону, підходящу та вірну серед них, малоросіян, в гетьмани», скасувати податки, які було введено всупереч та понад установлені попередніми договорами, а також про поновлення в Україні традиційного самостійного судочинства¹. Проте через труднощі фінансового характеру та деякі інші причини це рішення не було реалізовано.

Започаткована указом 1720 р. політика штучного обмеження сфери використання української мови знайшла продовження в численних нормативних актах, виданих пізніше як у Росії, так і в Австро-Угорщині. Такі обмеження набували різноманітних форм, аж до заборони друкування нот українською мовою, встановлення списку дозволених цензурою українських пісень, контролю за їх виконанням і навіть заборони хрестити дітей українськими іменами. У 1729 р. було видано указ Петра III, згідно з яким вимагалось переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження. У 1763 р. Катерина II видає указ про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії. У 1769 р. Синодом прийнято указ про вилучення букварів, написаних українською мовою. З 1775 р. разом із зруйнуванням Запорозької Січі закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях. З 1817 р. у всіх школах Галичини введено викладання лише польською мовою. В 1859 р. Міністерство віросповідань та наук Австро-Угорщини замінило в Східній Галичині та Буковині українську абетку на латинську. В 1862 р. було закрито недільні і безплатні українські школи для дорослих, організовані передовою інтелігенцією України².

18 липня 1863 р. було видано циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону друкування книг україн-

¹ Див.: Яковлів А. Вказ. праця. — С. 159.

² Див.: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Ч. 1. — К., 1997. — С. 283–284.

ською мовою. В ньому, зокрема, зазначалося, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова така ж зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова». Далі в цьому документі містилося розпорядження цензурному відомству, «щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити»¹.

У 1876 р. було видано Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг з-за кордону та друкування нот українською мовою. В 1881 р. Олександр III видав указ, згідно з яким дозволялося друкувати окремі сценічні твори українською мовою, але російським правописом. На місцеву владу покладался обов'язок контролювати публічне використання українських пісень, дозволених цензурою. В 1888 р. Олександр III видав указ про заборону користування українською мовою в офіційних установах і навіть хрещення українськими іменами. З 1895 р. було заборонено видавати українські книги для дітей. У 1908 р. указом Сенату культурну і просвітницьку діяльність українською мовою в Україні визнано шкідливою².

Національно-етнічний чинник використовувався також для правового оформлення політики державного антисемітизму, яка проводилася царською Росією. М. Бердяєв писав: «Ненависть до євреїв часто буває пошуком козла відпущення. Коли люди відчувають себе нещасними і пов'язують свої особисті біди з бідами історичними, то вони шукають винуватця, на якого можна було б усі біди звалити. Дуже легко переконати людей низького рівня свідомості, що у всьому винні євреї»³.

¹ Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – С. 260–261.

² Див.: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – С. 283–284.

³ Бердяєв Н. А. Християнство и антисемитизм // Дружба народов. – 1989. – № 10. – С. 208.

23 грудня 1791 р. Катерина II видала указ, яким запроваджувалася так звана «смуга осідлості» для євреїв, тобто встановлювалися місця, де євреям дозволялося або заборонялося жити. Наприкінці XVIII ст. вони могли проживати в 15 губерніях Росії (це були переважно українські землі) та 10 губерніях Польщі. У 1804 р. вийшло Положення про євреїв, відповідно до якого вони не мали громадянських прав. Такий крок, на думку історика Ю. Гессена, пояснювався «не важкими умовами, в яких жили самі євреї, а шкодою, якої вони... завдавали селянам та іншим обивателям»¹. Низький рівень культури, освіти та поінформованості широкого загалу спричинив значне поширення міфів про ритуальні злочини, які начебто скоювали євреї щодо дітей християн. 17 березня 1817 р. Олександр I змушений був навіть видати указ, згідно з яким заборонялося звинувачувати євреїв у вчиненні ритуальних злочинів. Проте ця вимога на практиці досить часто не виконувалася. В 1835 р. була змінена «смуга осідлості». Тепер євреям дозволялося жити тільки в губерніях Литви, Білорусії та України. Було видано указ про набір євреїв до армії, де служба тривала 25 років. В армії євреїв змушували змінити віру та прийняти християнство. У цей час значно посилювався нагляд за виданням єврейських книг. У 1844 р. було запроваджено особливий податок на національний одяг та на придбання свічок для синагог, а в 1850 р. взагалі заборонено носити національний єврейський одяг. Неприкритий офіційний антисемітизм сприяв зростанню настроїв негативного, підозріло ворожого ставлення до євреїв. Відбулися численні погроми, під час яких грабували майно та руйнували житло євреїв. Лише протягом весни-літа 1881 р. від погромів постраждало понад 100 єврейських громад. Після погромів 1881 р. розпочалася еміграція євреїв з Росії. За 20 років — з 1881 по 1908 р. — з Росії емігрувало понад мільйон євреїв. У 1882 р. Олександром III було введено Тимчасові правила, за якими євреям заборонялося мешкати та купувати у власність нерухомість у сільській місцевості в «смугі осідлості». В 1887 р. встановлено норму для вступу євреїв до навчальних закладів. У столицях при вступі до середніх навчальних закладів для євреїв передбачалася норма

¹ Гессен Ю. История евреев России. — СПб., 1914. — С. 102.

5%, а до вищих — 3%. До того ж євреям заборонялося вчитися в університетах губернських міст¹.

Національно-етнічний чинник було покладено також в основу класифікації підданих Російської імперії, які поділялися на три групи. До першої було віднесено природних підданих, серед яких, у свою чергу, виділялися дворянство, духовенство, міські та сільські обивателі. Другу групу, за офіційною термінологією, становили іногородці (євреї та східні народи). До третьої, окремої групи входили фінляндські обивателі. З належністю чи неналежністю до тієї чи іншої категорії підданих законодавство пов'язувало досить істотні відмінності в правовому статусі особи².

Отже, використання національно-етнічного чинника в правовому регулюванні суспільних відносин у XVII—XIX ст.ст. підпорядковувалося перш за все офіційній колоніальній політиці «збирання земель» та утримання підкорених народів і національних меншин у покорі. Яскраво виражена антиукраїнська спрямованість внутрішньої політики царизму значно посилилася після спроб І. Мазепи, П. Орлика, П. Полуботка відновити самостійність української держави. Вона знайшла своє закріплення в численних нормативно-правових актах цього періоду. Разом з тим стосовно окремих етнічних спільнот, наприклад, щодо фінів, проводилася більш поміркована і зважена політика, що було обумовлено, напевно, їх незначною чисельністю та відсутністю навіть гіпотетичної загрози для імперії втратити Фінляндію. Значна кількість нормативно-правових актів того часу була спрямована на уніфікацію духовно-культурного життя та асиміляцію підданих, які не належали до етнічних великоросів. З одного боку, це призвело до зниження загальноосвітнього та культурного рівня населення так званих національних окраїн, істотних втрат, певним чином загальмувало їх розвиток, причому не тільки духовно-культурний, а й політичний, економічний та соціальний. Наслідки тогочасних утисків, національного приниження, національних образ та національного пригноблення не вдалося

¹ Див.: Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. — 1995. — № 6. — С. 61–62.

² Див.: Советское государственное право. — М., 1983. — С. 175.

повністю подолати у наступні десятиліття, і вони ще й сьогодні обумовлюють збереження залишків негативних стереотипів мислення, забобонів, упередженого та зверхнього ставлення до представників окремих національностей. З іншого ж боку, жорстка національна політика царизму, відверте нехтування національно-культурними запитами багатомільйонних народів та етнічних меншин, неприкрита штучна русифікація викликали спочатку невдоволення та занепокоєння, а незабаром — протест, спротив, тягли за собою зростання рівня національної свідомості та чисельності національної еліти, рішучість якої згодом значною мірою обумовила розпад колоніальних імперій.

Надійшла до редколегії 10.04.01

В. Рум'янцев, доктор юридичних наук (НЮА України)

Судова система в Українській державі гетьмана П. Скоропадського

Зміна форми Української держави у зв'язку з приходом до влади П. Скоропадського неминуче поставила на порядок денний проблему організації нових владних структур і, зокрема, судової системи. Тим більш триматись осторонь проблем суду і судочинства гетьман не міг, оскільки в «Грамоті до всього українського народу» задекларував намір розбудовувати в Україні правову державу, а в «Законах про тимчасовий державний устрій України» зафіксував принципи судової недоторканності особи¹.

У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла «змішана» судова система, тобто судові установи часів Російської імперії, суди, створені Тимчасовим урядом, суди, засновані Центральною Радою, та власні судові інституції. При цьому формально зберігалися демократичні принципи судоустрою: незалежність суду, незмінність суддів, участь у розгляді справ присяжних засідателів, гласність процесу, рівність сторін, право на захист тощо.

¹ Див.: Державний вісник. — 1918. — 10, 16 трав.